

Ders Kitaplarında Tipografi ve Tasarım Sorunları *

Hasip Pektaş, 2001

Okullarımızda okutulacak ders kitaplarının incelenmesi ve değerlendirilmesinde kullanılan ölçütler değişmeli mi, yoksa eski düzene devam mı edilmeli? Önce buna karar vermek gerekmektedir. Değişime inanmak, bu konuda çaba sarf etmek, ilerlemenin önündeki engellerden birini kaldırmak anlamına gelir. Ders kitapları konusunda bugüne kadar yazılanlar, konuşulanlar, bir değişim ve ilerleme yaratmamışsa, söylenenler uygulamaya konulamamışsa, yapılanlar boşa gitmiş, zaman ve emek kaybı olmuş demektir.

MEB Talim Terbiye Kurulu'nca ders kitaplarının hazırlanmasında bazı standartlar belirlenmiş ve bunlara uyulması istenmektedir. Örneğin kitabın ön kapağında kitabın adı, kullanılacağı okul türü, okutulacağı sınıf, yazar ve hazırlayanların adı soyadı, yayınevi adı, amblemi ve dersin özelliğine uygun bir kapak düzeni istenmektedir. Ön kapakta bulunan bu bilgilerle birlikte kitabın basım yeri, yılı ve kurul kararları da iç kapakta yer alacaktır. Sırtta ise kitap adı, sınıf, yayınevi ve basım yılı bulunacaktır. Bu bir standarttır. Fakat bu bilgilerin önem sırası belirtilmediği, örneğin sırt yazısının yukarıdan aşağı doğru yazılması gerektiği vurgulanmadığı için çok farklılıklar gözlenmekte, genel bütünlük kaybolmaktadır. Kapakta çok çeşitli yazı karakterinin birarada kullanılması ise ciddi bir karmaşaya neden olmaktadır.

Kitap bir ekip işidir, fakat bu ekibin tasarımcısı, illüstratörü nedense yazarla birlikte kapakta yer almamaktadır. Bu kişilerin yaptıkları değersiz şeyler midir? Onlara karşı bir inançsızlık mı vardır? Yoksa aldıkları küçük ücretten dolayı mı önemsenmemektedirler? Yayıncı ve yazarlara göre tasarımcılar ve illüstratörler acaba yaptıklarıyla bir değer yaratamadılar mı? Şimdiye kadar yetkin, doğru, estetik ve özgün çalışmalar çıkaramadılar da kendi değerlerini kendileri mi düşürmektedirler? Yayıncılar farklı kaynaklardan aldıkları görüntülerden oluşan bir derleme yapmakla daha ekonomik kitaplar mı yaratmak istiyorlar? Bunlar irdelenmesi gereken konulardır.

Kitaplarda künye sayfasında yer alması gerekenler nedense her kitapta çok farklılık göstermektedir. Genel yayın, seri ve dizi numaraları, baskı adedi gibi bilgilere pek rastlanmamaktadır. Yazar dışında katkısı olanlarda da bir bütünlük görülmemektedir. Katkıda bulunanların mesleki formasyonunun belirtilmesi yararlı olmaz mı?

Kitapların ilk sayfalarında bir standart içinde yer verilmesi gereken Türk Bayrağı, İstiklal Marşı, Andımız, Atatürk resmi ya da fotoğrafı, Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi çok farklılıklar gösteriyor. Bazılarında ciddi eksiklikler ve olumsuzluklar görmek mümkündür. Örneğin Prof. Dr. Reşat İzbirak'a ait 1990 yılı Milli Eğitim Basımevi basımı Lise 3 Coğrafya kitabında bayrak üzerindeki İstiklal Marşı'nı, Atatürk portresi üzerindeki Gençliğe Hitabe'yi okumak oldukça güçtür. Yazılar okunmadığı gibi altındaki resimler de algılanmamaktadır. Yani her iki öge de birbirini örtmektedir. Yalınlık, sadelik yoktur. Gereksiz çerçeveler ve süslemeler, bu sayfalarda esas ögenin önüne geçmektedir. Andımız'ın ortadan blok olması metnin sağ ve solunda sayısız girintiler yaratmakta bu da okumayı güçleştirmektedir.

Bloklama biçimleri bütün metinlerde önemli bir sorundur. Satırların rahat takibi bloklamaya bağlıdır. Sola blok bir metinde sağdaki serbestliğin gözün aynı satırı tekrar okumasına ya da satır atlamasına engel olduğu bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Bu aynı zamanda (özellikle de İngilizce metin türü olan bilgisayar programlarıyla yazımlarda) hatalı hece bölmelerini ortadan kaldıracaktır. Bir iki sayfa tasarruf yapmak için kitabın işlevinden ödün vermek çok yanlıştır.

Kitapların ilk sayfalarındaki bu tür sorunları ortadan kaldıracak, özellikle yayınevlerine önemli kolaylıklar sağlayacak bir yöntem bulunabilir. Örneğin Türk Bayrağı, İstiklal Marşı, Andımız, Atatürk resmi/fotoğrafı, Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi, PC ve MAC bilgisayarlarda da kullanılabilen bir CD'ye kaydedilip yayıncılara satılsa bu karmaşa ortadan kalkabilir. Böylece çocuklar, başka kitaplardan taranmış sonra da gözlerine mavi lens takılmış, gerçek dışı Atatürk portreleri görmekten kurtulmuş olurlar.

Yönergede sayfa düzeniyle ilgili olarak "Sayfaların yazı alanı dışında kalan alt, üst, sağ ve sol yanlarında en çok 2 cm boşluk bırakılır." diye bir kural yer almaktadır. Bu 2 cm "en az"dı da yanlışlıkla "en çok" mu yazıldı acaba? Bazı yayıncıların (belki de bu kuraldan hareketle) kitaplarındaki metinleri neredeyse sayfanın kenarına dayadıkları fark edilmektedir. Kitapların tıraşlanmasında matbaacı biraz dikkatsiz olsa bu metinlerin kesilmesi kaçınılmazdır.

Kitapların sadece kenarlarındaki boşluğa önem vermek yetmez. Sayfadaki metin ve resimler birbirine çok yaklaşmış, satırların ve paragrafların aralıkları çok dar bırakılmış ise algılama zorlaşır, çocukta bıkkınlık yaratır. Pek çok kitapta görülen gereksiz bant ve çerçeveler, süsleme amaçlı zeminler de dikkati dağıtan öğelerdir. Sayfa tasarımında boşlukların doldurması kaygısı yerine algılamayı kolaylaştırıcı alanların yaratılması düşünülmelidir.

İ. Karaarslan, F. Zengin, A. Altuntaş ve A. Tütüncü'ye ait 2000 yılı Milli Eğitim Basımevi basımı Lise 2 Fizik kitabında da görüldüğü gibi koyu renkli bantların kullanılması, bu bantların içlerinde serifli yazılara yer verilmesi ve yazıların zemin rengine yakın bir tonda olması okumada ciddi sorun yaratmaktadır. Açık ton zemin üzerinde koyu ton yazı kullanımının, koyu ton zemin üzerinde açık ton yazı kullanımından daha okunur olduğu yapılan testlerle kanıtlanmıştır. Beyaz zemin üzerinde % 100 ton değeri olan bir yazıya göre % 70 - 80 ton değeri bulunan bir yazı daha rahat okunmaktadır. Aşırı siyah/beyaz kontrastlığın olmadığı üçüncü hamur samanlı kağıtlara basılan eski kitaplardaki metinlerin de rahat okunduğunu söylemek mümkündür.

Kitapların da dahil olduğu tüm grafik ürünlerde önemsenmesi gereken tasarım ilkelerinden biri, kullanılan öğelerin algılanmasını sağlamaktır. Bunun için sadelik, yalınlık ön koşuldur. Sadeliği, yalınlığı sağlayan ise öncelikle boşluktur. Boşluk olmayan bir alanda öğeleri algılamak zorlaşır. Tasarımın akciğerleri olan boşluklar rahatlamayı sağladığı gibi zenginlik de ifade eder. Fazla sıkıştırılarak hazırlanan bir kitapta bir forma eksik basmakla elde edilecek kazanç kaybettireceği değerlerden asla daha kıymetli olamaz.

Boşluğa önem verilmiş Almanca bir ABC kitabı. Karşılıklı sayfalar birlikte düşünülmüş kitap tasarımı

Kitap inceleme ölçütleri içinde “kitap sayfalarının arka vermemesi gerektiği” de yer almaktadır. Fakat “kitabın kağıdı 60 gr. kapağı 150 gr. olur” gibi bir ifade de bulununca elbette yayıncı ekonomik olana yönelecektir. Oysa kağıt gramajlarında bir alt ve üst sınır koyup, doğru malzeme kullanımı teşvik edilebilir. Kitap inceleme komisyonlarının önüne bilgisayar çıktısı, arka vermeyen kağıtlarla yapılmış maketlerin geliyor olması, kitapların baskı sonrası takibini gerektirmiyor mu? Arka veren kitapların toplatılması ya da o yayıncının bir kaç yıl kitap

çıkarmasının engellenmesi mümkün değil midir?

Gelişmiş ülkelerde çocuklar, yazı yazmaya el yazısıyla başlamaktadırlar. Belli ki çocukların temel harflerle yazıya başlamalarında güçlük çektikleri gözlenmiş, araştırma ve deneyimler sonrasında bu yöneme karar verilmiştir. Başlangıçta benimseyerek ve sevilerek öğrenilmeyen yazının ileriki yaşlarda zor okunan bir yapıya dönüşmesi doğaldır. Kitaplarda kullanılan (özellikle ilköğretimde) yazı karakterinin temel alfabe olmasındaki zorunluluk nedir? 50 yıl önce belirlenmiş yazı karakterinde ısrar etmenin bir nedeni mi vardır? O günden bu yana değişen ve gelişen dünyamızda bu alanda da oldukça önemli yenilikler olmuştur. Yepyeni yazı karakterleri yaratılmıştır. Elbette bu yazı karakterini yaratanların temel kaygıları özgünlük, rahat okunurluk, kolaylık ve sürattir. Bunlardan neden yararlanılmasın?

Yazıda okumayı kolaylaştıran en önemli etkenlerden birisi harflerin iç boşlukları ile harfler arası boşlukların dengeli olmasıdır. İçi kapanmış bir “a” ya da “ü” harfinin okunması elbette güçtür. Bu nedendir ki bold (kalın) karakterler, light (ince) karakterlere göre daha zor okunmaktadır. İtalik yazılmış uzun metinler, düz metinlere göre zor okunmaktadır. Hele Gothic ve Dekoratif karakterlerin büyük harfleriyle sözcük yazmak başlı başına “beni okumayın” demektir.

Boşluğa önem verilmiş bir örnek.

Extra Bold **N-A**
Bold **N-A**
Reguler N-A
Light N-A

Çok kalın yazılar inceye göre daha zor algılanır

Şu anda okutulmakta olan ders kitaplarında büyük harflerle yazılmış başlıklara çok sık rastlanmaktadır. Büyük harflerle sözcük yazmak, yarattığı durağan, monoton görünümüyle okumayı isteksiz hale getirmektedir. Küçük harflerde bulunan alt ve üst uzantıların yarattığı girinti ve çıkıntılardan yoksun olan büyük harflerde algılama ve seçim yapma gecikmeli olmaktadır. Ayrıca büyük harflerin, küçük harflerle yazılanlardan daha fazla yer kapladığı da bir

gerçektir. Başlıklar bir tür belirleyicilerdir; altındaki metne ilgiyi çekmeye, metnin içeriği konusunda bilgi vermeye yararlar. Metinden ayrı bir renkte veya birkaç punto büyük yazarak başlıklara dikkat çekilebilir. Fakat çeşitlilik adına çok farklı renkler kullanılması okuyucuyu yorar, ilgiyi dağıtır.

Kullanılmakta olan kitaplardaki önemli yanlışlardan birisi de görüntü yazı ilişkisinin iyi kurulamamasıdır. Görüntü, metni görselleştiren, konuyu zenginleştiren, hayal gücünü geliştiren bir öğedir. İllüstrasyonlar gerçeğe yakın fakat fotoğraf gibi yapılmamalıdır. Biraz abartmaların olması çocuğun ilgisini çeker. Ama ilgi çekmek için aşırı deformasyonlara, kolaycılığa kaçılmamalıdır. Desen bozuklukları olmamalıdır. Görüntünün sayfa içindeki yeri, oranı, karşı sayfadaki görüntülerle organik ilişkisi çok önemlidir. Resim ve metnin bloklanmasında optik değerler dikkate alınmalıdır. Görüntülerin bilgiden hemen sonra yer alması, geri dönüşleri önler, takibi kolaylaştırır. Resimlerin paragrafları, hele de cümleleri bölmesinden kaçınmakta yarar vardır.

Kitaplarda forma sınırlaması nedeniyle metne ağırlık verilip görüntü önemsenmemekte veya dar alanlara sıkıştırılmaktadır. Oysa hazırlanacak müfredat programlarında ne kadar görüntü (resim, illüstrasyon, fotoğraf) kullanılacağı belirlenebilir. Kitaplarda içeriği önemsememek mümkün değildir. Fakat iyi düşünülmüş, seçilmiş, ayrıntılara önem verilmiş bir görüntünün sayfalarca metnin anlatacağından daha etkili ve ekonomik bir anlatım gerçekleştireceği de unutulmamalıdır.

İnceleme yönergesinde 6 - 7 yaş çocuklar için 24 punto, 9 - 11 yaş çocuklar için 12 punto harf büyüklüğü tavsiye edilirken elbette çocuğun rahat okuması düşünülmüştür. Ancak bu puntoların uygulanmasında hiç esneklik olamaz mı? 24 punto yerine 18 punto kullanılıp satır araları açılrsa çocuk için rahatlatıcı bir düzenleme yapılmış olmaz mı?

Resim, yazı ve diğer öğelerin yerleşiminde dengeli bir düzenleme yapılır, öğeler arası bir ritim oluşursa ve gözün yukarıdan aşağıya, soldan sağa takibi sağlanırsa algılamada fazla sorun yaşanmaz. Görüntülerin ya da haritaların zorunluluklar dışında yatay yerleştirilmesinden de kaçınmakta yarar vardır. Başı ya da kitabı çevirmek zorunda kalmak dikkati dağıtır, incelemekten vazgeçirir.

Ders kitaplarında satır uzunlukları da önemli bir sorundur. Bir standart görmek ise çok zordur. Satır uzunluklarının 8 ile 12 sözcük arasında olması okumayı kolaylaştırır. Uzun satırları

okumak yorucudur. Paragrafların ilk ve son satırlarının farklı sayfalarda yer alması da cümle bütünlüğünü zedeler, görsel etkiyi zayıflatır.

Kitabın boyutları elbette kağıt boyutuna bağlıdır ve en az fireyle oluşturulur. Boyut konusunda kullanıcısının kullanım alanı, mekanı, kullanım amacı ve taşıma koşulları da göz önünde tutulmalıdır. Ders kitaplarının boyutlarında oluşacak birliktelik taşıma ve yerleştirme rahatlığı sağlayacaktır. Eğitimde kullanılan araç ve gereçler işlevsel olmadığı sürece zaman ve emek kaybı yaşanır. Kitabın içeriği sadece metin olarak algılanıp, tasarım ve tasarım öğeleri, tasarım sorunları dikkate alınmazsa çocuğun estetik beğenisi bozulur, kavramları algılaması zorlaşır.

Ders kitaplarının hazırlanmasında salt ticari kaygılar değil, geleceğimizi teslim edeceğimiz çocuklarımızın kazanacağı değerler de düşünülmelidir. Bu değerler öne çıkarılırsa ve en önemlisi alanın uzmanları, eğitim ve gelişim psikologları, dilbilimciler, illüstratörler, grafik tasarımcılar, eğitim teknologları ve uygulayıcıların bulunduğu geniş bir ekiple çalışılıp, öğretim programlarına ve eğitim - öğretim ilkelerine uygun bir kitap hazırlanırsa sorunlar kesinlikle en aza inecektir. Ama öncelikle tarafların bu sorunları ortadan kaldırmaya inanması gerekmektedir.

Kaynakça:

BARFIELD, L.1993 The User Interface, Concepts and Design. Addison-Wesley Publishing Company, Oxford.

DEMİRCAN, Ziya Mete 2001 “Web Sayfanız Rahat Okunabiliyor mu?” NetLIFE, Sayı: 7, Sayfa: 86-90

H. Ü. Bilgi İşlem Dairesi/Lacivert Tasarım Grubu “Web Tasarım Klavuzu”, <http://www.hun.edu.tr>

JEAVONS, T. ve BEAUMONT, M. 1990 An Introduction To Typography, Quintet Publishing Limited, London.

MAGNIK, J. “Typography & Page Layout”, <http://www.dtp-aus.com/typo/txt-lay.htm>

PEKTAŞ, Hasip 1987 “Basın İlanlarında Grafik Tasarım ve Layout”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

REYNOLDS, L. 1985 “Yazının Okunaklılığı”, Mimar Sinan Üniversitesi, Çeviriler, İstanbul.

SARIKAVAK, Namık Kemal 1997 Tipografinin Temelleri. Doruk Yayıncılık, Ankara.

*Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Yazıları 7, Ankara, 2001